

Wprowadzenie

Monografia ta poświęcona jest problematyce odpowiedzialności cywilnej na zasadzie słuszności. W nauce prawa pojęcie odpowiedzialności cywilnej ujęte zostało w definicji, zgodnie z którą odpowiedzialność cywilna polega na ponoszeniu przez podmiot stosunków cywilnoprawnych ujemnych konsekwencji przewidzianych przez prawo cywilne za fakty ocenione ujemnie z punktu widzenia porządku prawnego i przypisane przez prawo cywilne temu podmiotowi¹. Tak pojęta odpowiedzialność cywilna może być zarówno odpowiedzialnością podmiotową z tytułu winy, jak i odpowiedzialnością przedmiotową, dla której ustalenia ocena subiektywnej strony działania podmiotu nie odgrywa istotnej roli². Odpowiedzialność przedmiotowa może być odpowiedzialnością z tytułu ryzyka lub słuszności.

Idea odpowiedzialności cywilnej na zasadzie słuszności istnieje już od stuleci, obok dominującej przez wieki odpowiedzialności na zasadzie winy. Jej przyjęcie wiąże się ze wzrostem znaczenia funkcji kompensacyjnej w dziedzinie odpowiedzialności odszkodowawczej, spojrzeniem na problem naprawienia szkody z punktu widzenia poszkodowanego. Od wieków głoszono, że sama zasada winy nie wystarczy. Szczególne znaczenie miały tu myśli filozofów.

Za prawo odszkodowawcze w doktrynie prawa cywilnego uważa się całokształt przepisów regulujących stosunki odszkodowawcze³. Są to stosunki typu zobowiązaniowego. W zobowiązaniu tym wierzycielem jest poszkodowany, a dłużnikiem osoba zobowiązana do świadczenia odszkodowawczego. Świadczeniem jest zachowanie osoby zobowiązanej, pole-

¹ T. Dybowski (w:) Z. Radwański (red.), *System prawa cywilnego, Prawo zobowiązań – część ogólna*, t. III, cz. 1, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1981, s. 170.

² W. Lang, *Struktura odpowiedzialności prawnej. Studium analityczne z dziedziny teorii prawa*, Zeszyty Naukowe UMK, Toruń 1968, z. 8, s. 54–55.

³ W. Warkalło, *Odpowiedzialność odszkodowawcza. Funkcje, rodzaje, granice*, Warszawa 1972, s. 7.

gające na naprawieniu uszczerbku, jakiego doznała inna osoba, na skutek tego, że prawnie chronione dobra i interesy tej drugiej osoby zostały naruszone. Świadczenie mające na celu naprawienie uszczerbku majątkowego określa się jako odszkodowanie, natomiast świadczenie zmierzające do naprawienia uszczerbku o charakterze niemajątkowym nosi nazwę zadośćuczynienia⁴. Świadczenie odszkodowawcze występuje w odpowiedzialności z tytułu czynów niedozwolonych oraz w odpowiedzialności kontraktowej. Przy odpowiedzialności z tytułu czynów niedozwolonych świadczenie ma charakter pierwotny, nie wynika z wcześniejszego stosunku prawnego łączącego wierzyciela i dłużnika. Źródłem powstania stosunku zobowiązaniowego jest wyrządzenie szkody.

Punktem wyjścia dla podjętych w pracy rozważań była myśl, że odpowiedzialność cywilna na zasadzie słuszności w polskim prawie występuje jedynie w ramach odpowiedzialności z tytułu czynów niedozwolonych – art. 417², dawny art. 419, art. 428 i art. 431 § 2 k.c. Szczególny rodzaj obowiązku zapłaty odszkodowania, którego przesłanką są względy słuszności przewidują przepisy dotyczące umownych ubezpieczeń majątkowych. Zgodnie z art. 826 § 2 k.c., jeżeli ubezpieczający wskutek rażącego niedbalstwa nie przedsięwziął wszelkich dostępnych środków w celu zmniejszenia szkody w ubezpieczonym mieniu oraz w celu zabezpieczenia bezpośrednio zagrożonego mienia przed szkodą, odszkodowanie z tytułu ubezpieczenia nie należy się. Wyjątkiem jest sytuacja, gdy zapłata jego całości lub części odpowiada w danych okolicznościach zasadom współzycia społecznego albo interesom gospodarki narodowej. W myśl art. 827 § 1 k.c. odszkodowanie z tytułu ubezpieczenia nie należy się w razie powstania szkody wskutek rażącego niedbalstwa ubezpieczającego mienie lub osoby, za którą ten odpowiada. Zasady współzycia społecznego lub interes gospodarki narodowej mogą w konkretnych okolicznościach usprawiedliwić zapłatę odszkodowania przez zakład ubezpieczeń. Można twierdzić, że przewidziane w wymienionych przepisach wypadki zaliczane mogą być do kręgu objętego odpowiedzialnością na zasadzie słuszności. Moim zdaniem zasady współzycia społecznego stanowią w omówionych wyżej przypadkach jedynie przesłankę obowiązku naprawienia szkody, a nie zasadę odpowiedzialności. Jeżeli poprzez zasady odpowiedzialności należy rozumieć ogólne założenia, które determinują podstawowe rozstrzygnięcia systemu prawnego co do wyróżnienia faktów uzasadniających obciążenie jednej

⁴ T. Dybowski (w:) Z. Radwański (red.), *System...*, s. 164.

osoby odpowiedzialnością za szkodę doznaną przez inną osobę, wówczas usprawiedliwieniem dla obowiązku zapłaty odszkodowania przez zakład ubezpieczeń jest zasada obowiązku. Mechanizm z art. 826 § 2 k.c. czy art. 827 § 1 k.c. nie może zostać uruchomiony, jeżeli nie zostanie zawarta umowa z zakładem ubezpieczeń. Innymi słowy, obowiązek wynagrodzenia szkody po stronie zakładu ubezpieczeń nie powstanie, jeżeli zakład ubezpieczeń nie przyjął na siebie takiego zobowiązania w drodze umowy.

Praca zmierza do usystematyzowania zagadnień związanych z naprawieniem szkody na zasadach słuszności. W prawie polskim nie powstało dotychczas żadne opracowanie w dziedzinie prawa odszkodowawczego o charakterze monograficznym, poświęcone tej tematyce. Jakkolwiek zagadnienia związane z odpowiedzialnością na zasadzie słuszności znajdują duże zainteresowanie w piśmiennictwie, przedmiot opracowań stanowią najczęściej rozważania dotyczące poszczególnych regulacji opierających odpowiedzialność na zasadzie słuszności bądź na poszczególnych kwestiach szczegółowych dotyczących naprawienia szkody na zasadach słuszności. Motywacją dla całościowego opracowania problematyki dotyczącej odpowiedzialności na zasadzie słuszności jest ponadto dość bogate orzecznictwo wypracowane na tym tle. Świadczy to o doniosłości praktycznej przedstawionej w pracy tematyki.

W kontekście rozważań dotyczących odpowiedzialności ukształtowanej na zasadzie słuszności w prawie odszkodowawczym wyłania się przede wszystkim potrzeba dokonania głębszej analizy związanej z ogólnymi zagadnieniami odpowiedzialności na zasadzie słuszności. Zagadnienia szczegółowe, dotyczące poszczególnych unormowań słusznościowych w prawie polskim – art. 417², dawny art. 419, art. 428 i art. 431 § 2 k.c. – stanowiące znaczną część niniejszej pracy, powinny zostać poprzedzone przedstawieniem odpowiedzialności na zasadzie słuszności na tle pozostałych podstaw odpowiedzialności odszkodowawczej, refleksją nad motywami legislacyjnymi leżącymi u ich podstaw, funkcjami, jakie spełniają i ich znaczeniem. W części dotyczącej ogólnych zagadnień nie można też pominąć zagadnień dotyczących klauzuli generalnej w postaci względów słuszności (zasad współżycia społecznego) podniesionej w omawianej konstrukcji do rangi zasady, na której opiera się samoistne prawo podmiotowe do odszkodowania. Stałym elementem rozpatrywanych zagadnień jest polski system prawny, niemniej w pracy dokonuję też analizy prawnoporównawczej systemów przewidujących odpowiedzialność na zasadzie słuszności. Umieszczenie rozważań jedynie w obrębie odpowiedzialności odszkodo-

wawczej nie może jednak wyczerpywać tematyki pracy. Wybrany temat łączy się ściśle z zagadnieniami prawa słusznościowego. Odpowiedzialność cywilna na zasadzie słuszności wiąże się historycznie z nurtem, który przede wszystkim w orzecznictwie cywilnym wiązał się z posługiwaniem się kryteriami słuszności. Część dotycząca analizy konkretnych przepisów pozwoli wreszcie zbadać praktyczny wymiar odpowiedzialności cywilnej na zasadzie słuszności w prawie polskim. Umożliwi to ocenę, w jakim stopniu odpowiedzialność na zasadzie słuszności wypełnia postawione jej zadanie ochrony poszkodowanego. W tym kontekście podstawowe znaczenie będzie mieć wykładnia poszczególnych unormowań. Niezbędne będzie także dokonanie analizy orzecznictwa.

W rozdziale I i II omówione zostało pojęcie słuszności w ujęciu historycznym. Wskazane zostały tu przede wszystkim instytucjonalne przejawy słuszności w dziejach prawa (rozdział II). Przedstawienie rozwiązań słusznościowych w poszczególnych systemach prawa obejmuje z jednej strony, systemy prawne, w których słuszność została wyodrębniona jako część prawa istniejąca równoległe z *ius strictum* – *aequitas* w prawie rzymskim, angielskie sądownictwo słusznościowe, wywodzące się z sądownictwa kanclerskiego, które wyodrębniło system *equity law*, oraz z drugiej strony, proces ugruntowania się prawa słusznościowego kodeksowego w państwach kontynentalnych Europy, polegającego na wprowadzeniu do prawa konstrukcji normatywnych, otwierających wskazania prawne na pozaprawne systemy norm. Rozważania te poprzedzają poglądy doktryny na temat miejsca słuszności w systemie prawa, w zakresie, w jakim miały one wpływ na kształtowanie się konstrukcji jurydycznych systemów prawa słusznościowego (rozdział I).

W rozdziale III przedstawione zostały najważniejsze teorie stanowiące uzasadnienie odpowiedzialności na zasadzie słuszności: teoria ryzyka, teoria gwarancji, teoria ekonomicznego rozłożenia ciężaru szkód oraz teoria słuszności jako sprawiedliwości konkretnego przypadku.

Rozdział IV poświęcony został ogólnym zagadnieniom odpowiedzialności na zasadzie słuszności. Znaczna część rozdziału IV dotyczy klauzul generalnych ze szczególnym uwzględnieniem klauzuli zasad współżycia społecznego i słuszności. Rozważania obejmują przedstawienie pojęcia i funkcji klauzul generalnych, zagadnienia dotyczące klauzuli zasad współżycia społecznego jako klauzuli generalnej: przedstawienie pojęcia zasad współżycia społecznego i jego genezy, systematykę przepisów odwołujących się do zasad współżycia społecznego i zakres treściowy klauzuli zasad

współzycia społecznego oraz analizę stosunku zasad współzycia społecznego do tradycyjnych klauzul słusnościowych. Omówiono również zagadnienia dotyczące słusności jako klauzuli generalnej. Rozdział IV obejmuje także tematykę zasady słusności jako podstawy odpowiedzialności deliktowej. Przedstawiona została problematyka odpowiedzialności na zasadzie słusności na tle zasad i funkcji odpowiedzialności odszkodowawczej.

Rozdział V dotyczy odpowiedzialności na zasadzie słusności w prawie porównawczym. Obejmuje jedynie współczesne prawo. Przedstawione w nim zostały systemy odpowiedzialności na zasadzie słusności oparte na normach zawartych w kodeksie cywilnym oraz systemy odpowiedzialności na zasadzie słusności, przy braku normy w kodeksie cywilnym kreującej tę odpowiedzialność. Omówiony został też system *equity law*.

Przedmiotem rozważań rozdziału VI jest analiza odpowiedzialności Skarbu Państwa i jednostek samorządu terytorialnego za szkody wyrządzone przez funkcjonariuszy państwowych na zasadzie słusności. Odpowiedzialność państwa na zasadzie słusności w prawie polskim poprzedzona została omówieniem stanu prawnego obowiązującego przed wejściem w życie kodeksu cywilnego. Przedstawione zostały przesłanki zastosowania art. 419 k.c., a mianowicie brak odpowiedzialności Skarbu Państwa według przepisów tytułu VI k.c., wyrządzenie szkody przez funkcjonariusza państwowego przy wykonywaniu powierzonej mu czynności i istnienie normalnego związku przyczynowego między tą czynnością a szkodą: uszkodzenie ciała, rozstrój zdrowia lub utrata żywiciela, oraz przesłanka naprawienia szkody zgodnie z zasadami współzycia społecznego. Analiza bogatego w tej materii orzecznictwa Sądu Najwyższego pozwala wskazać na sytuacje faktyczne, w jakich zasady współzycia społecznego wymagają naprawienia szkody przez Skarb Państwa. W zakresie rozważań uwzględnione zostały problemy dotyczące odpowiedzialności Skarbu Państwa na zasadzie słusności, związane z koniecznością konfrontacji uregulowań kodeksowych z unormowaniem zawartym w art. 77 ust. 1 Konstytucji RP.

Rozdział VII dotyczy odpowiedzialności na zasadzie słusności za zgodne z prawem wykonywanie władzy publicznej. Analizie poddany został obecny stan prawny, obejmujący odpowiedzialność organu władzy publicznej na zasadzie słusności (art. 417² k.c.). Przedstawione zostały przesłanki zastosowania art. 417² k.c., a mianowicie zgodne z prawem wykonywanie władzy publicznej, szkoda na osobie oraz przesłanka zasadności przyznania kompensacji w świetle zasad słusności.

Rozdział VIII dotyczy odpowiedzialności na zasadzie słuszności osób, którym z powodu wieku albo stanu psychicznego lub cielesnego winy przypisać nie można. Tłem rozważań nad rozwiązaniami przyjętymi przez prawo polskie będzie przedstawienie współczesnych tendencji dotyczących problematyki odpowiedzialności osób nieposiadających rozeznania. Rozważania dotyczące prawa polskiego obejmują rys historyczny uwzględniający stan prawny według kodeksu cywilnego. Analizie poddany został obowiązujący stan prawny (art. 428 k.c.). W zakresie przesłanek zastosowania przepisu art. 428 k.c. omówiona została przesłanka braku osób zobowiązanych do nadzoru. Konieczne będzie też określenie, jakim osobom z powodu wieku albo stanu psychicznego lub cielesnego nie można przypisać winy. Dalej przedstawiona została przesłanka wyrządzenia szkody przez osobę, której z powodu wieku, stanu psychicznego lub cielesnego winy przypisać nie można oraz naprawienie szkody zgodnie z zasadami współżycia społecznego. Dokonana została analiza orzecznictwa, pozwalająca udzielić odpowiedzi na pytanie, kiedy zasady współżycia społecznego wymagają przyznania całkowitego lub częściowego naprawienia szkody od sprawcy, który nie jest odpowiedzialny z powodu wieku albo stanu psychicznego lub cielesnego.

Rozdział IX poświęcony jest problematyce odpowiedzialności na zasadzie słuszności za szkody wyrządzone przez zwierzęta. Rys ogólnych tendencji w dziedzinie odpowiedzialności za szkody wyrządzone przez zwierzęta przedstawiony na wstępie omawianego rozdziału pozwoli określić pozycję zajmowaną w tej materii przez prawo polskie. Rozważania dotyczące odpowiedzialności na zasadzie słuszności za szkody wyrządzone przez zwierzęta w prawie polskim uwzględniają unormowania obowiązujące zarówno przed wejściem w życie kodeksu cywilnego, jak i analizę obecnego stanu prawnego. Konieczne jest ustalenie podmiotów ponoszących odpowiedzialność za zwierzęta, przedstawienie przesłanek zastosowania art. 431 § 2 k.c., obejmujących wyrządzenie szkody przez zwierzę oraz naprawienie szkody zgodnie z zasadami współżycia społecznego.

W rozdziale X wyodrębnione zostały zagadnienia szczególne wyłaniające się na tle problematyki naprawienia szkody na zasadach słuszności. Rozważania obejmują kwestię wpływu przyczynienia się poszkodowanego i wyłącznej winy poszkodowanego na istnienie i zakres naprawienia szkody na zasadach słuszności, zagadnienia dotyczące roszczeń osób pośrednio poszkodowanych w kontekście odpowiedzialności odszkodowawczej ukształtowanej na zasadach słuszności, problematykę odpowiedzialności

za szkody, które mogą ujawnić się w przyszłości w sprawach o naprawienie szkody na zasadach słuszności oraz przedawnienie roszczeń odszkodowawczych na zasadzie słuszności.

Pracę zamykają wnioski końcowe i *de lege ferenda*.

Monografia stanowi w niewielkim stopniu zmienioną wersję rozprawy doktorskiej, obronionej we wrześniu 2008 r. na Wydziale Prawa i Administracji Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu. W tym miejscu pragnę serdecznie podziękować mojemu Promotorowi, Panu Profesorowi Mirosławowi Nesterowiczowi za opiekę naukową, cenne wskazówki i rady oraz okazaną życzliwość. Podziękowania za wnikliwe uwagi składam również Recenzentom rozprawy – Pani Profesor Ewie Bagińskiej oraz Panu Profesorowi Mieczysławowi Goettlowi.